

भारतीय परराष्ट्र धोरण

कोणत्याही स्पर्धा परीक्षेसाठी भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर इतिहासाची तयारी करण्यासाठी इच्छुकांना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाविषयी माहिती करून घ्यावी लागते. त्यातून MPSC परीक्षा आणि इकॉनॉमी अभ्यासक्रमासाठी (जीएस-2) सर्व महत्त्वाच्या विषयांची कल्पना येते. MPSC परीक्षेत भारताचे परराष्ट्र धोरण अटी अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वाच्या आहेत. MPSC इच्छुकांनी त्यांचा अर्थ पूर्णपणे समजून घेतला पाहिजे, कारण MPSC प्रीलिम्स आणि यूपीएससी मेन्स या दोन्ही परीक्षांमध्ये अभ्यासक्रमाच्या या स्थिर भागातून प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

या लेखात आपण याबद्दल जाणून घ्याल - भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची ओळख, नेहरूंच्या अंतर्गत परराष्ट्र धोरण, पाकिस्तानशी संबंध, चीनशी संबंध, भारत-श्रीलंका संकट (1987), भारताचे आण्विक धोरण

भारतीय परराष्ट्र धोरण (Indian Foreign Policy)

वयाच्या 75 व्या वर्षी, भारत - एक तरुण राज्य आणि एक वृद्ध राष्ट्र जगाशी असलेल्या संबंधांच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर उभे आहे. हा घटक **MPSC Exam** आणि इत्यादी परीक्षांसाठी उपयुक्त आहे.

- 1947 साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून जग हे मान्यतेच्या पलीकडच बदललं आहे. अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियनच्या द्विध्रुवीय जगापासून ते अमेरिकेचे वर्चस्व गाजवतानाच्या एका छोट्या एकध्रुवीय कालखंडापर्यंत, जिथे चीन आणि अमेरिका आणखी एका द्विध्रुवीय स्पर्धेकडे वाटचाल करत आहेत, बहुध्रुवीय भ्रमांनी विचलित झाले आहेत.
- आजच्या अराजकाच्या जगात भारतासमोर परराष्ट्र धोरणाची अद्वितीय ओळख निश्चित करण्याचे आव्हान आहे आणि नैतिक मूल्यांशी राष्ट्रीय हिताचा समतोल साधण्यासाठी आपल्या संबंधांची रूपरेषा तयार करण्याचे आव्हान आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात राष्ट्रीय हित

भारत प्रथम धोरण

- स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांसह, देशाला "इंडिया फर्स्ट" परराष्ट्र धोरण स्पष्ट करण्यात अधिक आत्मविश्वास आणि आशावाद आहे. भारत स्वतः निर्णय घेतो आणि त्याचे स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण धमकावण्याच्या अधीन असू शकत नाही.
- जगाच्या लोकसंख्येच्या एक पंचमांश असलेल्या भारताला स्वतःची बाजू मांडण्याचा आणि स्वतःच्या हितसंबंधांना तोलण्याचा अधिकार आहे.
- राष्ट्रीय हित सर्वोपरि आहे हा आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा निश्चितच मूलभूत सिद्धांत आहे आणि परराष्ट्र आणि राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणांच्या बाबतीत भारतानेही इतर राष्ट्रांप्रमाणेच आपले हित जोपासले आहे.

वास्तववादी मुत्सद्देगिरी

- आजच्या आत्मविश्वासाने भरलेल्या भारताचा जागतिक स्तरावर एक नवीन आवाज आहे, ज्याचे मूळ देशांतर्गत वास्तव आणि सभ्यतावादी नीतिमतेमध्ये आहे, तसेच आपल्या महत्त्वाच्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा करण्यात दृढ आहे.
- रायसीना डायलॉगमध्ये भारतीय परराष्ट्रमंत्र्यांनी टिपणी केल्याप्रमाणे, "जगाला खूश करण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा "आपण कोण आहोत" या आधारावर जगाशी संवाद साधणे चांगले.

फायद्यासाठी शक्ती संतुलन राखणे

- 2014 पर्यंत चीनच्या बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्हला आव्हान देणारी एकमेव जागतिक शक्ती असण्यापासून ते चीनच्या लष्करी आक्रमणाला जोरदार लष्करी पुशबॅकसह प्रत्युत्तर देण्यापर्यंत.
- दुसरीकडे, औपचारिक युतीचा पूर्ण आलिंगन न घेता अमेरिकेसोबत काम करणे आणि देशांतर्गत क्षमता निर्माण करण्यासाठी पाश्चिमात्य देशांना गुंतवून ठेवणे.
- भारत मुळातच व्यावहारिक आहे आणि विद्यमान शक्तीचा समतोल आपल्या फायद्यासाठी वापरण्यास तयार आहे.

वाढणारे आर्थिक संबंध

- भारताचे उर्वरित जगासोबतचे आर्थिक परस्परावलंबन अधिक सखोल होत असल्याने, ते आपली उत्पादने, कच्च्या मालाचे स्रोत आणि त्याच्या विस्तारित परकीय मदतीच्या संभाव्य प्राप्तकर्त्यांसाठी बाजारपेठेचे अधिक निरीक्षण करत आहे.

बहु संरेखित दृष्टीकोन

- चतुर्भुज सुरक्षा संवाद (चतुर्भुज) पासून BRICS पर्यंत, भारताकडे असलेल्या सदस्यत्वांची एक मोठी यादी आहे.
- बऱ्याचदा हे जुन्या-शैलीतील वळण म्हणून पाहिले जाते. तथापि, भारत अधिकाधिक थेट रीतीने आपले प्राधान्यक्रम अधिकाधिक मांडत आहे आणि त्याचा प्रचार करत आहे.

Intervention over Interference

- भारत इतर देशांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्यावर विश्वास ठेवत नाही.
- तथापि, जर एखाद्या देशाकडून - निर्दोष किंवा जाणूनबुजून - भारताच्या राष्ट्रीय हितांवर आघात करण्याची क्षमता असेल, तर भारत त्वरित आणि वेळेवर हस्तक्षेप करण्यास मागेपुढे पाहत नाही.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे नैतिक पैलू (Moral Aspects)

पंचशील (पंचगुण) : 29 एप्रिल 1954 रोजी चीन व भारत या तिबेट प्रदेशादरम्यान झालेल्या व्यापारविषयक करारात त्यांचा औपचारिक उल्लेख करण्यात आला आणि नंतर जागतिक पातळीवर आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या आचरणाचा पाया म्हणून कार्य करण्यासाठी ते विकसित झाले. [MPSC Syllabus](#) साठी हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

ही पाच तत्त्वे अशी आहेत:

1. एकमेकांच्या प्रादेशिक अखंडतेबद्दल आणि सार्वभौमत्वाबद्दल परस्पर आदर
2. परस्पर गैर-आक्रमकता
3. परस्पर गैर-हस्तक्षेप
4. समानता आणि परस्पर लाभ
5. शांततापूर्ण सहजीवन

भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोरील सध्याची आव्हाने (Current Challenges)

रशिया युक्रेन समस्या

- भारतासारख्या देशांना राजकारण आणि नैतिक अत्यावश्यक यापैकी एक निवडणे कठीण असताना हा नक्कीच एक गुंतागुंतीचा आंतरराष्ट्रीय राजकीय मुद्दा आहे.
- रशिया हा व्यापारी भागीदार आहे आणि युरेशियन प्रदेशात त्याचा फायदा आहे आणि थेट रशियाच्या विरोधात जाऊन भारत या प्रदेशातील आपले हित धोक्यात येईल.
- वास्तववादी विवेकाच्या मागणीनुसार, भारत रशिया-युक्रेन संघर्षावर नैतिक दृष्टिकोन बाळगू शकत नाही आणि राजकारणाच्या हुकूमकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही.

अंतर्गत आव्हाने

- एखादा देश देशात कमकुवत असेल तर तो परदेशात शक्तिशाली होऊ शकत नाही.
- भारताच्या सॉफ्ट पॉवर मालमतेला जेव्हा त्याच्या हार्ड पॉवरचा पाठिंबा असतो तेव्हा त्यांना अर्थ प्राप्त होतो.
- भारताचे माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी वारंवार सांगितले की, भारत जेव्हा आंतरिक आणि बाह्यदृष्ट्या मजबूत असेल तेव्हा तो जागतिक स्तरावर प्रभावी भूमिका बजावू शकतो.

निर्वासित संकट

- 1951 च्या निर्वासित अधिवेशनाचा आणि त्याच्या 1967 च्या प्रोटोकॉलचा पक्ष नसतानाही, भारत जगातील सर्वात मोठ्या निर्वासित प्राप्तकर्त्यांपैकी एक आहे.

- मानवाधिकार आणि राष्ट्रीय हित यांच्या संरक्षणाचे समतोल राखण्याचे आव्हान येथे आहे. रोहिंग्यांचे संकट उघड होत असताना, दीर्घकालीन उपाय शोधण्यासाठी भारत अजूनही बरेच काही करू शकतो.
- मानवाधिकारांवर भारताची प्रादेशिक आणि जागतिक स्थिती निश्चित करण्यासाठी या कृती महत्त्वाच्या ठरतील.

Way Forward

पर्यावरणीय समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी सामूहिक दृष्टीकोन:

- 2070 पर्यंत निव्वळ शून्य गाठण्याच्या आपल्या उद्दिष्टात प्रतिबिंबित झालेल्या जागतिक पर्यावरणीय आव्हानांचा सामना करण्यासाठी भारताकडे नेतृत्व करण्याची क्षमता आहे (2021 मध्ये हवामान बदलावरील 26 वी संयुक्त राष्ट्र परिषद)
- पर्यावरणीय समस्या सामाजिक प्रक्रियेत गुंतलेल्या आहेत. शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये ठळक केल्याप्रमाणे सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय स्तरावर शाश्वतता प्राप्त करण्याची गरज आहे.

अंतर्गत आणि बाह्य विकासाचा समतोल साधणे

- भारताने भारताच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी अनुकूल असे बाह्य वातावरण निर्माण करण्यास उत्सुक असले पाहिजे जेणेकरून विकासाचे फायदे देशातील गरीब गरीब लोकांपर्यंत पोहोचू शकतील.
- आणि जागतिक मंचावर भारताचा आवाज ऐकला जाईल आणि दहशतवाद, हवामान बदल, निःशस्त्रीकरण, जागतिक प्रशासनाच्या संस्थांमधील सुधारणा यासारख्या जागतिक आयामांच्या मुद्द्यांवर भारत जगाच्या मतावर प्रभाव टाकण्यास सक्षम आहे याची खात्री करा.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारक (Determinants)

भारताचे किंवा कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय अशा दोन घटकांवर आधारित असते.

- देशांतर्गत, भारताचा इतिहास, संस्कृती, भूगोल आणि अर्थव्यवस्थेने भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे आणि तत्त्वे निश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.
- NATO आणि वॉर्सा करार यांच्यातील शीतयुद्धातील शत्रुत्व, संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना, शस्त्रास्त्रांची शर्यत, विशेषतः अण्वस्त्रांची शर्यत, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादविरोधी इत्यादी आंतरराष्ट्रीय घटकांनीही आमच्या परराष्ट्र धोरणाच्या प्राधान्यक्रमांवर आणि उद्दिष्टांवर प्रभाव टाकला आहे.
- भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी या घटकांचा योग्य विचार केला आणि देशाच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देण्यात प्रमुख भूमिका बजावली.